

УДК 81'374+81'367.4

Лучик А. А.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ОПИС СТАЛИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті проаналізовано способи і принципи представлення нарізнооформлених одиниць у тлумачних словниках слов'янських мов. Обстеження зазначених аспектів лексикографічної діяльності підводить до висновків про необхідність укладання комплексного словника сталих словосполучень, до реєстру якого пропонується внести власне сталі словосполучення, еквіваленти слова, термінологічні словосполучення і фразеологізми. Для словника нового типу встановлено принципи і засади його упорядкування.

Ключові слова: лексикографія, словник, словникова стаття, стале словосполучення, еквівалент слова, термінологічне словосполучення, фразеологізм.

Традиційно у слов'янській лексикографії усі сталі сполучення у складі словника подаються за знаком ◊ у словниковій статті з реєстровим словом, яке входить до фразеологізованої одиниці як основний її смисловий центр. З погляду теорії мовознавства такий підхід є цілком виправданим. Проте, виходячи з потреб користувача, таке упорядкування матеріалу є досить незручним. Причин тут кілька. По-перше, словникова стаття у цьому випадку може бути досить об'ємною, і для того, щоб віднайти те чи інше стале сполучення, потрібно чимало часу. Прикладом цьому можуть слугувати словникові статті з реєстровими одиницями-соматизмами, що з часів індоєвропейської єдності зберегли лексичні відповідники в максимальній кількості мов, нарід і діалектів, з-поміж яких найбільше генетичних зв'язків виявляють соматизми *нога*, *рука* та інші [див. 2, 204].

Так, до реєстрової одиниці **нога** за знаком ◊ у «Словнику української мови» (далі — СУМ) внесено понад 100 сталих сполучень [5, 437–439], словникова стаття з реєстровим словом **рука** — понад 250 [6, 899–905]; «Uniwersalny słownik języka polskiego PWN» (далі — USJP) теж містить понад 200 фразеологізованих одиниць після реєстрового слова **ręka** [8, 1011–1013], 100 — після слова **noga** [9, 948–950], а «Словарь русского языка» (далі — СРЯ) з реєстровою лексемою **рука** — 130 [3, 506], **нога** — понад 60 сталих сполучень [4, 737–738]. Розміщення останніх у зазначених лексикографічних джерелах відбувається, з одного боку, не за алфавітом, а з іншого — значна їхня кількість супроводжується посиланнями на інші словникові статті. Наприклад, у СУМі знаходимо такі посилання: **Валитися з ніг** див. **валитися**; **Бути гирею на нозі** див. **гиря** [5]; в USJP — **Kula u nogi zob. Kula** w zn. 2; **Dać nogę zob. Dać** w zn. 12b [9]. Подібне розміщення мате-

ріалу спостерігаємо і у СРЯ — **В ногах правды нет** см. **правда**; **Земля горит под ногами** у *кого* см. **гореть** [4]. Зрозуміло, що при необхідності з'ясування властивостей тієї чи іншої сполуки такий спосіб розміщення матеріалу значно утруднює пошукову діяльність користувача.

Іншим шляхом ідуть упорядники нового «Словника української мови» у 20-ти томах [7]. У Передмові до словника стосовно нарізнооформлених одиниць, які називаються словосполученнями, зазначається, що у СУМ-20 виділяється зона усталених словосполучень, які наводяться після характеристик лексичних значень слова. Перша група — стійкі словосполучення (лексикалізовані сполуки), тобто усталені у своєму лексичному поєднанні звороти, які складаються в основному зі слів у їхніх власних значеннях і відтворюються у процесі спілкування як неподільні мовні одиниці, в яких можлива незначна десемантизація одного з компонентів. Прикладом таких словосполучень вважають: *груба їжа* — проста, важка для травлення їжа; *за алфавітом* — за алфавітним порядком літер, прийнятим у мові тощо.

Друга група — еквіваленти слова — своєрідні перифрастичні словосполучення, рівнозначні слову, які є цілісними усталеними відтвореними одиницями, що прирівнюються до лексико-граматичних класів слів (частин мови) із властивими для них лексичними значеннями без десемантизації компонентів (*завдяки тому, що; з того часу, як тощо*).

Третю групу формують термінологічні словосполучення, які стосуються різних галузей знань і є елементами відповідних галузевих терміносистем (*анафілактичний шок, ерамічні валуни тощо*).

До четвертої групи належать фразеологічні одиниці — усталені за складом і структурою лек-

сично неподільні словосполучення, що виражають цілісне специфічне фразеологічне значення, яке не є сумою значень його компонентів, а виникає на основі їх переосмислення переважно завдяки метафоричним і метонімічним процесам (*високо нестися, підводне каміння* тощо) [7].

Таке розташування матеріалу, на нашу думку, не скорочує шляхи віднайдення тієї чи іншої одиниці у словнику. Більше того, у цьому випадку підвищуються вимоги до лінгвістичної підготовки користувача. Крім необхідної бази знань про встановлення головного слова у словосполученні, користувач повинен вже мати уявлення про типи словосполучень: усталені словосполучення, еквіваленти слова, термінологічні словосполучення чи власне фразеологізми. На жаль, доводиться констатувати, що такою обізнаністю володіє навіть не кожен мовознавець. Особливі труднощі стосовно нарізнооформлених одиниць виникають у перекладацькій діяльності, коли при необхідності перекласти ту чи іншу усталену сполуку, потрібно здійснити кілька входів до лексикографічної праці, і це не обов'язково сприятиме досягненню позитивного результату.

Отже, як нам видається, назріла нагальна потреба у комплексній лексикографічній праці іншого типу, реєстр якої складала б нарізнооформлені одиниці усіх типів, передовсім, це можуть бути ті з них, що у СУМ-20 розподілені між чотирма зонами усталених сполук, тобто усталені словосполучення (лексикалізовані сполуки), еквіваленти слова, термінологічні словосполучення та власне фразеологізми. Варто пригадати, що ще в середині минулого століття подібні наміри мав видатний іспанський мовознавець Х. Касарес, який, обстеживши властивості *речень*, тобто сукупностей двох або більше слів, що мають незмінний порядок компонентів, семантичну єдність і характеризуються невизначеністю своєї належності до певних стратумів мови, наголошував: «Щоб спробувати зробити дослідження, необхідно було б написати цілу граматику *речень*» [1]. Хоча на сьогодні, на жаль, такої граматики не створено, проте у лексикографічній практиці з'явилися усі передумови для укладання комплексного словника сталих словосполучень, базою для якого слугуватимуть СУМ, фразеологічні, термінологічні, словники еквівалентів слова, а в подальшому, можливо, і словники прислів'їв та приказок.

У процесі побудови Словника сталих сполучень української мови необхідним є врахування і притаманних рівною мірою усім зазначеним структурам ознак, тобто нарізнооформленості, відтворюваності та цілісності значення, і тих характеристик, що виявляються переважно в одному типі сталих словосполучень. Так, лише еквіваленти слова характеризуються належністю до

лексико-граматичних класів з притаманними для них граматичними категоріями або відношеннями та синтаксичними зв'язками. Їхня граматична належність повинна знайти відображення у лівій частині словника, наприклад: **без кінця** *аналог прислівника*; **з приводу того, що сполучник**. Інші засади упорядкування Словника сталих словосполучень теж зумовлені, з одного боку, слов'янськими лексикографічними традиціями, з іншого — властивостями сталих словосполучень, що і досі не набули комплексного системного лексикографічного опису.

Лексична варіативність з-поміж усіх сталих словосполучень, передовсім, властива фразеологічним одиницям. За українською лексикографічною традицією варіативні елементи реєстрової одиниці подаються у круглих дужках, що може застосовуватись і в зазначеному словнику: **хоч вовків (собак, псів) гони (ганяй)**. Таке упорядкування матеріалу може бути доцільним і стосовно фіксації граматичних і фонематичних, тобто пов'язаних з докладною вимовою одного з компонентів сполучення або зумовлених прагненням надати мовленнєвому потоку милозвучності, варіантів, що переважно фіксується у сфері еквівалентів слова: **інший раз (іншим разом), в (у) підсумку**. Акцентні варіанти в реєстровій частині доцільно відокремлювати один від одного крапкою з комою: **в (у) гостях; в (у) гостях**. Варіанти словосполучення, що відрізняються початковим компонентом, можуть бути розміщені в одній словниковій статті у випадку, коли цей компонент не вносить суттєвих семантичних змін. Такі одиниці теж відокремлюються одна від одної крапкою з комою: **горить у руках (під руками); аж горить у руках (під руками)**. За алфавітом реєстрових одиниць варіант подається з посиланням на вихідну реєстрову одиницю: **аж горить у руках (під руками)**. *див. горить у руках (під руками); аж горить (кипить) у руках (під руками)*.

У складі сталих словосполучень фіксуються факультативні компоненти структури. Вони, як і пунктуаційні варіанти, подаватимуться у лама-них дужках: **з (від) голови <аж> до ніг; в (у) <тому> разі, якщо**.

Як реєстрові одиниці усі види сталих словосполучень і їхні орфоепічні, морфологічні та пунктуаційні варіанти доцільно подавати за алфавітом, що, звичайно, полегшить пошук певної одиниці як користувачеві, який працює з матеріалом однієї мовної системи, так і тим, кого цікавлять проблеми перекладознавчого спрямування.

Стилістичне розшарування, сфера функціонування усіх видів сталих словосполучень є досить різноманітними, тому ця властивість повинна знайти відображення у зазначеному словнику. Отже, після реєстрової одиниці у лівій

частині, крім граматичної, якщо вона є, буде наводитися ремарка, що вказує на стилістичну, експресивно-емоційну, історико-часову, галузеву особливість відповідного словосполучення: **тим-то й ба; та тим-то й ба вигук, розм.; тепла компанія ірон.; тим-то, що сполучник, застар.; абсолютний слух муз.**

До кожної реєстрової одиниці додається семантична характеристика у формі тлумачення. Тлумачення реєстрових одиниць започатковуватиме праву частину словникової статті, її місце після граматичного і стилістичного маркування, якщо вони мають місце, реєстрової одиниці: **абсолютна істина філос.** — об'єктивна реальність, що пізнається через ряд відносних істин. У випадку, коли стале словосполучення має два і більше значень, кожне значення повинно тлумачитися окремо.

Оскільки значна частина сталих словосполучень ще не набула остаточного статусу формування, розкриттю їхніх семантичних властивостей сприятимуть приклади вживання реєстрової одиниці в мовленні. Ілюстрації, побудовані на основі публіцистичних текстів і цитат із художніх творів та розміщені після тлумачної частини словникової статті, доповнюватимуть знання про особливості функціонування реєстрової одиниці, зокрема її належності до певного лексико-граматичного класу слів:

на рівні¹ *аналог прийменника.* Вказує на те, у повній відповідності до чого відбувається дія. *Фермерські господарства розвиваються на рівні вимог часу.*

на рівні² *в ролі присудка.* Задовольняє найсуворіші вимоги. *Його доповідь була цілком на рівні.*

Якщо реєстрова одиниця містить два і більше значень, то фрази подаються після кожного з них:

на днях прислівник 1. Незабаром. — *Я прийду до тебе на днях; 2.* У найближчий з минулих днів, кілька днів тому. *На днях була громова.*

У кінці словникової статті наводиться цитата з художніх та інших творів авторів XIX–XXI ст. зі вказівкою їхніх прізвищ або псевдонімів:

альма матер (рідше мати). Шаноблива назва навчального закладу (перев. університету) для випускників або тих, хто в ньому навчається.

Сонце встає над школою — альма матер моїх друзів.

— *Сьогодні я торкнувся рукою моєї вірної «альма матер». Вона надійна й несхитна, мудра і всезнаюча, як сама земля, як саме життя. — Це ти про кого? Про університет.* Ю. Бедзик.

Як ілюстрацію Словника сталих словосполучень української мови наведемо його фрагмент:

БЕЗ МІРИ *аналог прислівника.* Дуже; у великій кількості; підкреслює велику кількість ознаки. — *Я без міри щасливий.*

І тільки що човни уздріли [арпадяни], То всі злякалися без міри, Один к троянцям підступив. І. Котляревський.

БЕЗНАДІЙНИЙ ДУРЕНЬ. *див. НАБИТИЙ (БИТИЙ, НЕПОПРАВНИЙ, ЗАПЛИШЕНИЙ) ДУРЕНЬ*

БЕЗУМОВНИЙ РЕФЛЕКС *фізл.* Вроджений рефлекс, на відміну від умовного, набутого. *Безумовний рефлекс виникає переважно під впливом контактного подразнення.*

Безумовний рефлекс — це спадково закріплена форма реагування на біологічно значущі дії зовнішнього світу. З наук. літ-ри. *Безумовні рефлекси створювалися протягом тривалого періоду розвитку даного виду тварин.* З наук. літ-ри.

БЕЗ УПИНУ (ВПИНУ, СПИНУ) *прислівник.* Не зупиняючись, не стримуючи себе від будь-яких дій, безперервно; так, що не можна зупинити. *Доц хлюпав без упину.*

В далекому Сан-Ремо на березі Середземного моря спалахи хвиль у місячну ніч викликають у неї асоціації з озброєною народною силою, що без упину йде на приступ твердинь тиранії. (Л. Українка).

Абсолютно усвідомлюючи, що укладання Словника сталих словосполучень потребує чимало зусиль колективу досвідчених лексикографів, відзначимо, що у сучасній лексикографії створені усі необхідні умови для його упорядкування. Вихід у світ цієї важливої праці відкриє нові горизонти як для подальших теоретичних спостережень за властивостями мовної системи, так і практичного її засвоєння. Важливою буде зазначена праця і для галузі перекладознавства, а також слов'янського, загального і зіставного мовознавства.

1. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. — С. 197.
2. Лучик А. А. Генетичні зв'язки українських соматизмів з їхніми відповідниками у неслов'янських мовах (На матеріалі «Етимологічного словника української мови») / А. А. Лучик // Сучасні дослідження з іноземної філології: зб. наук. праць. — Ужгород: ФОП Бреза А. Е., 2012. — Вип. 10. — С. 204.
3. Словарь русского языка: в 4 т. / [гл. ред. А. П. Евгеньев]. — М.: Русский язык, 1986. — Т. 2. — С. 506.

4. Там само. — 1987. — Т. 3. — С. 737–738.
5. Словник української мови: в 11 т. — К.: Наукова думка, 1974. — Т. 5. — С. 437–439.
6. Там само. — 1977. — Т. 7. — С. 899–905.
7. Словник української мови: у 20 т. — К.: Наукова думка, 2010. — Т. 1. — С. 24–25.
8. Uniwersalny słownik języka polskiego PWN: w 4 t. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. — Т. 2. — S. 1011–1013.
9. Там само. — 2008. — Т. 3. — S. 948–951.

Alla Luchyk

FIXED PHRASES LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The article deals with the methods and principles of differently presented units representation in monolingual dictionaries of Slavic languages. Examination of the mentioned aspects of lexicographic activity concludes that it is essential to compile a fixed phrases comprehensive dictionary, the glossary of which will include the fixed phrases, word equivalents, terminological word combinations and phraseological units. The regulation principles are set for the dictionary of a new type.

Key words: lexicography, dictionary, dictionary entry, fixed phrase, word equivalent, terminological word combination, parasitological unit.

Матеріал надійшов 22.10.2012.

УДК 81'373.6+21

Лучик В. В.

НАРОДНА І НАУКОВА ЕТИМОЛОГІЯ ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ

На прикладі близько двох десятків топонімів України, які мають омоніми або пароніми в апелювативній чи пропріальній лексиці, показано, що їхня наукова етимологія зазвичай не має нічого спільного з наївним асоціативним поясненням походження таких географічних назв, яке прийнято називати народною етимологією.

Ключові слова: етимологія, народна етимологія, топоніми, гідроніми, власні назви, апелювати.

З розвитком порівняльно-історичного напрямку протягом майже 200 останніх років у мовознавстві сформувалася етимологія як наука, що вивчає походження та минулі етапи розвитку слів і морфем (гр. *ἐτυμολογία*, від *ἐτυμον* — істина і *λόγος* — слово, вчення [19, 183], буквально «істинне, первинне значення слова та його морфем»). Наукова етимологія спирається на аналіз звукових, семантичних, морфемно-словотвірних і морфологічних відповідностей у структурі співвідносних значеннєвих одиниць, які на сучасному етапі мають більшою або меншою мірою подібне звучання й значення як наслідок історичного розвитку генетично пов'язаних мовних систем. Важливим, хоч і допоміжним, чинником з'ясування етимології є культурно-історична та територіальна інтерпретація мовних фактів і явищ, що формувалися в середовищі носіїв різних діалектів і мов.

На протигагу науковій етимології вживають термін «народна етимологія», яким позначають «хибне розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової фор-

мальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній» [19, 420], що характерно переважно для малоосвічених людей і дітей з розвиненим асоціативним мисленням. У зв'язку з цим можна стверджувати, що народна етимологія, яка ґрунтується на основі дії аналогії до відомого слова в мові певного носія, є значно давнішою від наукової етимології: вона зародилася у свідомості мовців тоді, коли походження мотиваційно затемнених слів (іншомовних, архаїчних, діалектних тощо) пояснювали через їхній зв'язок з формально подібними, зазвичай неспорідненими, одиницями живого мовлення.

На ранній стадії розвитку мовознавства такий підхід був зумовлений насамперед відсутністю порівняльно-історичного методу, який єдиний забезпечує науково обґрунтоване пояснення походження та розвитку слів і морфем. Однак і за наявності такого методу народноетимологічні інтерпретації походження слів залишаються поширеними не лише в середовищі ма-